

EN RUTA CAP A LA TRANSICIÓ. L'AFEBLIMENT DEL RÈGIM DE FRANCO*

TOWARDS THE TRANSITION. THE WEAKENING OF THE FRANCOIST REGIME

RAMON COTARELO GARCÍA**
Universitat Nacional a Distància (UNED)

Rebut 7 desembre 2023 - Acceptat 16 gener 2024

RESUM: El franquisme tardà, des de la Llei Orgànica de l'Estat de 1969 fins a la mort del dictador el 1975, són els de decadència de la dictadura, la recuperació de les forces de l'oposició i el desenvolupament econòmic. La justificació ideològica del règim s'havia enfonsat, però el seu aparell repressiu continuava intacte. Això explica la naturalesa de la Transició que va transformar una dictadura rígida en una aparença de democràcia formal.

PARAULES CLAU: Franquisme, dictadura, totalitarisme, autoritarisme, cultura política, Transició.

ABSTRACT: The late Francoism, between the Organic Law of the State (1969) and the dictator's death (1975) were the years of the decline of the dictatorship, the recovery of opposition forces and economic development. The ideological justification of the regime had collapsed, but its repressive apparatus remained intact. This explains the nature of the transition that would transform a rigid dictatorship into a semblance of formal democracy.

KEYWORDS: Francoism, dictatorship, totalitarianism, authoritarianism, political culture, transition.

(*) Article redactat amb motiu de la ponència al simposi *La Transició, entre la reforma i la ruptura democràtica*, que va tenir lloc el 13 i 14 de novembre de 2023, a l'Institut d'Estudis Catalans, organitzat per la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'IEC, i el Centre d'Història Contemporània de Catalunya, del Departament de Justícia, Drets i Memòria de la Generalitat de Catalunya. Hi varen participar Jaume Sobrequés, Ramon Cotarelo, Xavier Arbós, Josep Maria Castellà, Pere Ysàs i Xose Núñez-Seixas.

(**) cotarelor@gmail.com

I. ELS PRIMERS VINT ANYS

Una cronologia convencional divideix la «lunga noite de pedra» (C. E. Ferreiro) del franquisme en tres etapes: el franquisme de guerra (1936-1939), el franquisme militar autàrquic (1939-1959) i el franquisme civil tou (1959-1975). Durant la tercera etapa, també coneguda com a «franquisme tardà», el règim va mostrar símptomes de debilitat, de lassitud, d'estovament que, tot plegat, es pot considerar com un afebliment, amb l'únic *caveat* que mencionarem més avall. D'ençà dels anys seixanta, la dictadura va ser més laxa, va «obrir la mà» en el control de diversos aspectes culturals, morals, econòmics i, en menor mesura, polítics.

Amb el desenvolupament dels anys seixanta, arran de l'aplicació de la política d'estabilització, la fi del somni de l'autarquia, la liberalització de l'economia i l'obertura a Europa i el món es van viure canvis importants en els costums socials. Dues vies fonamentals de la penetració de formes i modes exteriors van ser l'arribada massiva de turistes i les onades d'emigrants espanyols a Europa que, al mateix temps, van constituir les dues fonts principals de finançament del desenvolupament, les que van permetre l'acumulació de capital necessari per al *take off* del qual parlava W. W. Rostow al seu llibre sobre les etapes del creixement econòmic (Rostow, 1961). El 1951 es va crear per decret llei el Ministeri d'Informació i Turisme, que, a més del turisme, s'ocupava de la premsa, la ràdio, la televisió i el cine. Absorbia també la Delegació Nacional de Premsa, Propaganda i Ràdio, és a dir, els periòdics i ràdios de FET y de las JONS. Un autèntic ministeri de propaganda, com el que va crear Largo Caballero durant la Guerra Civil i que va ser efímer. El ministeri franquista s'encarregava de la censura, prevista a la Llei de premsa de 1938, obra de Ramón Serrano Suñer, l'ideòleg falangista i cunyat de Franco que va posar tots els mitjans de comunicació sota control de l'Estat. En vigor fins a 1966, va ser aplicada fil per randa pel ministre Gabriel Arias-Salgado, des de 1951 fins a 1962, quan va ser substituït per Manuel Fraga Iribarne. La censura era prèvia i el control dels periòdics, absolut. El Govern nomenava els directors a proposta de l'empresa. El criteri de la censura va ser el més tancat integrisme religiós, el nacionalcatolicisme a tot arreu.

Els vint primers anys després de la guerra foren un món clos, de fam i misèria, amb cartilles de racionament fins a l'any 1952, quan la població havia de fer contraban o anar al mercat negre per obtenir medicaments o queviures (Abella,

1978). Eren els anys de la por generalitzada (Eslava, 2008). Totes les relacions socials estaven regulades per l'autoritat eclesiàstica, que censurava els espectacles públics, els balls i danses populars i interferia en la llargada dels vestits i faldilles de les dones. L'educació era estrictament segregada i la càrrega major de la repressió, com sempre, afectava les noies. Per descomptat, l'estatus jurídic de la dona madura era una minoria permanent d'edat, sota tutela del pare, del marit o dels fills (Gallego Méndez, 1983).

No podem deixar d'assenyalar que, encara que l'Església creu en el perdó, la reconciliació i la pau, mai els va fer valer durant la Guerra Civil i la repressió de la postguerra (López Villaverde, 2009). El clergat no tan sols no va impedir els assassinats, sinó que va instigar matances sense procediment judicial durant la guerra i va continuar després col·laborant activament en la repressió, persecució, tortura i assassinat de civils per desenes de milers durant la postguerra. Si els primers es podrien arribar a entendre —mai a justificar— com a reacció visceral a les matances de capellans perpetrades per elements descontrolats republicans, els de la postguerra no tenen excusa possible. I mai no van penedir-se'n, llevat d'honroses excepcions. El mossèn saragossà Gumersindo de Estella, que assistí entre 1936 i 1942 a 1.700 assassinats i afusellaments sense judici, va deixar escrit al seu diari que «altres religiosos, fins i tot superiors meus, ho feien amb extraordinària alegria i no sols aprovaven el que passava, sinó que aplaudien i sovint donaven visques» (Junquera, 2014).

L'Església catòlica no ha demanat encara perdó per tanta barbàrie, ni ho farà perquè es considera amb dret a castigar qui posi en perill de paraula o obra la inqüestionable dominació catòlica d'Espanya. Ans al contrari, ha continuat honorant i celebrant la memòria dels seus màrtirs sense recordar-se de les altres víctimes del franquisme, per les quals no va fer res en quaranta anys de dictadura.

I si això és el que va fer la religió, no cal esmentar el que van fer l'exèrcit, la Falange i la Guàrdia Civil, en un país de derrotats, deixats a la mercè dels triomfadors, que no en van tenir cap. Tot el territori es va cobrir de fosses comunes (Cotarelo, 2011), dels *passeigs* de republicans, les *sacas* de les presons, les represàlies als petits poblats a tot Espanya. Els presos polítics van nodrir els batallons de treballadors forçosos en tota mena d'obres públiques i projectes sumptuaris, com el Valle de los Caídos. Va ser un genocidi planejat i el país va quedar reduït a una caserna, una presó i un cementiri. Les coses havien estat prou clares des de l'inici: el règim era una dictadura militar amb un partit polític únic, el Movimiento Nacional, i un partit militar també únic: l'exèrcit. Amb

el decret d'Unificació de 20 d'abril de 1937 es fusionaven els dos partits més importants del règim, la Falange i el Requetè i quedaven suprimits tots els altres partits sense cap excepció. El títol del decret publicat el 20 d'abril de 1937 ja ho diu tot: «Disponiendo que Falange Española y Requetés se integren, bajo la Jefatura de S. E. el Jefe del Estado, en una sola entidad política, de carácter nacional, que se denominará “Falange Española Tradicionalista de las JONS”, quedando disueltas las demás organizaciones y partidos políticos». El Decret era una meravella de l'ambigüitat pròpia de Franco, car deia que l'estrambòtic nom del partit seria «de moment» i es parlava d'un «moviment» que no seria una «cosa rígida ni estàtica, sinó subjecta, en cada cas, al treball de revisió i millora que la realitat aconselli».

Tanmateix, la massiva aflluència del turisme va provocar una obertura de les rígides normes de moralitat pública i un declivi de la força de l'Església. Els turistes, per la seva banda, també mostraven una imatge d'Espanya a l'exterior. Venien atrets pel famós lema «Spain is diferent» que s'ha associat sempre amb el ministre Fraga, encara que ja es feia servir des dels anys quaranta i cinquanta (Pack, 2006). Tanmateix, no interessava que fos tan diferent que recordés els foscos temps del feixisme. S'albirava una nova època. Quan Arias-Salgado desfermà una virulenta campanya des de tots els mitjans del règim contra els participants espanyols en el quart congrés del Moviment Europeu a Múnic, parlant del «Contuberni de Múnic», es van produir protestes a Europa. Aleshores, Franco decidí substituir Arias-Salgado per Manuel Fraga Iribarne, considerat un falangista (un *blau* com es deia llavors) i un franquista aperturista. Arias-Salgado morí d'un infart a casa seva al cap de pocs dies del seu comiat.

Al mateix temps, quan tornaven, els milers d'espanyols treballadors emigrats a països democràtics europeus, van difondre les seves experiències, cosa que va ajudar a revifar el somort moviment obrer a Espanya. Aquí cal fer una mínima digressió per recordar que la situació de Catalunya aleshores era molt diferent. No sols no hi havia emigració sinó que, ans al contrari, era un pol d'atracció d'immigració d'Espanya, amb conseqüències que encara es fan sentir. I el moviment obrer no estava tan rovellat com l'espanyol. La prova, la vaga de tramvies de Barcelona de 1951.

Als intercanvis amb l'exterior (també s'ha de comptar amb la implantació d'empreses estrangeres a Espanya), s'ha d'afegir una millora dels nivells d'informació social. La generalització dels televisors va ser causa i efecte d'aquests canvis socials. Tot i que la programació es reduïa a un canal i estava fèrriament

controlada per la dictadura, el mitjà es va veure com un símbol d'estatus, com la propietat d'un 600, prova de la prosperitat de les classes mitjanes, la creació i cura de les quals atribuïa a Franco l'ambaixador nord-americà Vernon Walters (Walters, 1978).

2. LA DICTADURA «MODERNITZADORA»

Als anys seixanta hi va haver qui parlà de «miracle espanyol», el desenvolupament i la modernització, la teoria política aleshores de moda que proposava fórmules per treure els països del subdesenvolupament. No és casualitat que fossin els franquistes *modernitzadors* els primers que van escriure llibres sobre el desenvolupament perquè la teoria el feia compatible amb l'autoritarisme (López Rodó, 1971; Fraga, 1975), com es demostrava als casos de Xile i la Xina. Era l'esperit dels temps que va donar un major pes al si del Govern dels ministres anomenats *tecnòcrates*, que eren sobretot, membres de l'Opus Dei. La prelatura es va imposar a una Falange feia temps desapareguda, els monàrquics i els militars, encara que al Govern sempre hi hauria tres ministres militars, corresponent als tres exèrcits.

Els tecnòcrates oferien unes condicions òptimes per als capitals en cerca d'inversió, de manera que es pot dir que el país passava de l'autarquia a una *heterarquia*. Les empreses exteriors entraven a Espanya atretes per una mà d'obra barata i disciplinada per uns sindicats oficials únics que tenien sota control la classe obrera. El país que havia donat una CNT de dos milions d'afiliats, celebrava ara l'1 de maig com a festivitat de Sant Josep obrer, amb una demostració gimnàstica dels treballadors en un camp de futbol, en la millor tradició dels grans esdeveniments esportius dels nazis i feixistes.

Era una economia de mercat dins d'una estructura politicojurídica autoritària, que havia deixat de ser de partit. Ja de ben aviat s'havia engegat un procés que els teòrics del règim anomenaven d'*institucionalització* o de *constitucionalització* (Fernández Carvajal, 2005) que, en realitat, era un intent de convertir la dictadura en quelcom diferent, si més no en la denominació. El franquisme de guerra es va veure amb orgull com un Estat totalitari anomenat «Estat nou» (Beneyto, 1939). Durant l'etapa militar autàrquica, el ministre de Justícia de Franco, Eduardo Aunós, en un «Projecte de constitució per a Espanya» va definir-la com un Estat autoritari-corporatiu i una «monarquia social, tradicional

i representativa», expressió que trobaria acomodament en la Llei orgànica de l'Estat (López Rodó, 1990). Amb aquest esperit d'institucionalització, el ministre comissari del Pla de Desenvolupament, López Rodó, començarà a parlar d'«estat de dret administratiu», doctrina que havia après del seu mestre Marcelo Gaetano (Lacasta Zabalza, 2014). I, ja en la hipèrbole de la tecnocràcia un altre ministre, aquest d'Obres Públiques, Gonzalo Fernández de la Mora, parlava de «l'Estat d'obres» (Fernández de la Mora, 1976). Aquest embolic definitori estava presidit per la fórmula que volia traduir l'essència de la dictadura: la democràcia orgànica que, des de Franco fins al citat Fernández de la Mora, ha significat tota mena de coses (Fernández Riquelme, s/d). Una forma d'estat de dret minvat atès que, a falta d'una constitució, no s'adreçava a ciutadans en plenitud dels seus drets polítics, sinó a administrats.

El vell partit Falange s'aniria aigualint amb el pas del temps fins a esdevenir una organització mig folklòrica, que actuava per organitzar aldarulls al carrer, en consonància amb la idea que en tenia el dictador, «com uns pinxos d'algarada» (Gil, 1981). El seu lloc ja l'ocupava aleshores l'esmentat Movimiento Nacional, una organització de boirosos contorns ideològics, però amb una estructura institucional que comptava amb un ministeri anomenat Secretaria General del Movimiento. El seu Consell Nacional (compost per una meitat de falangistes i la resta requetès, monàrquics i militars), presidit pel dictador, només tenia funcions assessores i cap altra transcendència que controlar la xarxa de poder territorial de la dictadura mitjançant els ajuntaments i les diputacions, i distribuir els privilegis i favors d'una corrupció generalitzada.

Aquesta estructura autoritària permetia actuar en un mercat intervingut i disciplinat al servei de les empreses, mitjançant els vincles amb les autoritats, en un exemple de capitalisme de privilegis. Concessions, llicències, monopolis, els negocis prosperaven i el país progressava, amb la condigna porció d'escàndols de corrupció, inherents a aquesta mena d'economia. Escàndols que varen donar lloc a baralles entre les anomenades «famílies polítiques» del règim, com el conegut «cas MATESA» el 1966, que va enfrontar els ministres de l'Opus (involucrat en l'estafa) amb les restes del falangisme en la persona del ministre Fraga Iribarne. Franco va resoldre el conflicte de salomònica manera destituint els ministres tecnòcrates implicats i els *blaus* com el mateix Fraga o José Solís el 1969. Tanmateix, el nou Govern, anomenat «monocolor», comptava amb una majoria de ministres de l'Opus. La prelatura va tutelar els últims anys de Franco.

La imatge que el règim va vendre és la d'una Espanya pròspera i pacificada sota la guia d'un *caudillo*, antany salvador de la Pàtria als camps de batalla i enguany benèvol governant. L'any 1964 es va commemorar el vint-i-cinquè aniversari del fi de la guerra, sota el lema oficial «25 anys de pau» que es podia llegir als macrocartells als carrers, amb la fotografia del general (anomenat «generalíssim») vestit de civil, a to amb els nous temps. En preparació d'aquest esdeveniment, el desembre de 1963 la dictadura va tenir un gest de gràcia i va passar la jurisdicció sobre els anomenats «delictes polítics» dels tribunals militars a un de civil, però especial, dedicat al mateix ofici, el Tribunal d'Ordre Públic. Aquell any també es va estrenar el documental *Franco, ese hombre*, de José Luis Sáenz de Heredia, cosí de José Antonio Primo de Rivera i cineasta oficial del franquisme. Una mena del que avui es diu *biopic*. I també Ruedo Ibérico va publicar a París un llibre que serà decisiu per a fixar la posició dels *altres*, els dissidents, els que eren a l'oposició, marginats del *mainstream* de l'opinió pública, *Nuestros primeros veinticinco años* (Rincón, 1964).

El procés d'autolegitimació es va completar amb la Llei orgànica de l'Estat, de 10 de gener de 1967, que, per primera vegada, estatuïa un president de Govern, diferent del cap d'Estat, encara que lleial al seu tarannà procrastinador, Franco no va nomenar cap president fins al juny de 1973, en què va designar l'almirall Carrero Blanco, assassinat sis mesos després per ETA. Amb referència expressa a les sis anteriors lleis fonamentals, algunes de les quals definien Espanya com una «monarquia», en l'article 1 declarava «l'Estat espanyol, constituït com a Regne, és la suprema institució de la comunitat nacional», una explicació que, si es considera fredament, no vol dir res. Una frase buida per tal d'evitar la definició de l'Estat espanyol com el que era aleshores: una dictadura que, com la de Primo de Rivera, va passar per les dues etapes d'un directori civil i un de militar, sense comptar la de guerra. La llei es va sotmetre a referèndum el 14 de desembre de 1966 amb els següents resultats: Sí: 18.130.612. No: 342.348. En blanc: 440.687. El procés «d'institucionalització del règim» arribava a la seva fi.

Com a conseqüència, passat l'any 1968, el 22 de juliol de 1969, Joan Carles de Borbó jura fidelitat als Principis del Movimiento Nacional i reconeix la legitimitat del 18 de juliol, o sigui, de la rebel·lió militar contra la II República. De 1969 a 1975 (amb un breu interludi el 1974), Joan Carles va ser una mena de rei *in pectore* o rei en expectativa de destí, com diuen al cos diplomàtic. No era un *pretendent* com els que aleshores pul·lulaven per Europa als trons de França, d'Itàlia, de Romania i, fins i tot, d'Espanya. Joan Carles era un rei perfecte,

nomenat per qui s'havia atorgat competència per fer-ho, un *generalíssim*. Cal recordar que els Principis Fonamentals que Juan Carlos va jurar eren «permanents i inalterables», segons la llei de 1958 (Ley de Principios Fundamentales del Movimiento), que havia estat promulgada directament per Franco en ús de la seva potestat legislativa. Tots els factors assenyalats quant als intercanvis i la generalització de la informació van fer brollar a la societat el mateix esperit de rebel·lia que s'havia escampat per tot Occident, arran de les lluites per la pau, els drets civils, contra la guerra de Vietnam. Va ser viscut en un primer moment com una reacció de la joventut amb el precedent dels esdeveniments de 1956, considerat el moment de la ruptura del jovent amb el règim, específicament amb el Movimiento Nacional, el partit únic. L'enfrontament entre estudiants de la Universitat Central a Madrid i falangistes, amb el resultat d'un falangista mort d'un tret que ningú va saber qui va disparar, va ser el punt d'inflexió de la generació de la postguerra. Els fills dels vencedors van començar a fer causa comuna amb els vençuts. Després arribaran les noves modes de l'estranger, la protesta i la contracultura i semblava com si la joventut espanyola s'incorporés per primera vegada al món que s'estava fent aleshores (López Aranguren, 1968).

Fins i tot el nacionalcatolicisme es va esquerdar amb l'aparició d'una oposició d'inspiració cristiana que es va manifestar de diverses formes, des de les més radicals fins a les més moderades. Entre les radicals, el Front d'Alliberament Popular era una organització d'esquerra, revolucionària, no marxista, però tampoc antimarxista, que es basava en les experiències dels moviments d'alliberament nacional de les antigues colònies amb un element pregonament cristià. La doctrina es trobava en dos llibres intel·ligents, originals i agosarats per a l'esquerra de l'època (i que han envellit prou malament, per cert) d'Ignacio Fernández de Castro, que van circular en aquells anys per cercles de l'oposició com a *best-sellers*. En el primer, publicat el 1961, *La demagogia dels fets*, es pretén fonamentar la voluntat revolucionària no en teories sinó en la comprovació empírica de la injustícia del capitalisme, és a dir, en els fets que ens interpel·len (Fernández de Castro, 1961). El segon, *Teoria sobre la revolució*, sortia del camp pràctic, empíric, per entrar en un altre de més doctrinal, amb l'intent de justificar una revolució nova, ni feixista ni marxista (Fernández de Castro, 1966).

En el catolicisme escindit moderat en el si del pluralisme de la societat, l'Església va esdevenir una de les bases de l'oposició estructural (Linz, 1974). Seria una qüestió interessant indagar fins on concretament arribaria l'oposició de l'Església, tema estudiat a fons per Guy Hermet (Hermet, 1985), però,

amb vista de l'evolució posterior del nacionalcatolicisme, resulta innecessari. L'Església catòlica continua sent una organització reaccionària identificada amb l'herència del franquisme, entre altres raons perquè, encara avui, continua gaudint tota mena de privilegis, tant fiscals com en l'àmbit educatiu, que va assolir arran del Concordat de 1953, a despit del caràcter tímidament aconfessional de la Constitució vigent.

D'importància també van ser les activitats dels cristians en el si de les lluites d'alliberament dels pobles colonials o subdesenvolupats. La teologia de l'alliberament havia de tenir repercussió a Espanya. En aquest ambient, es manifestà un vessant nacionalista entre el clergat basc i català. En el cas del primer, relacionada amb el nacionalisme de l'organització ETA, activa els anys seixanta i, sobretot, els setanta.

Era evident que la cotilla de la Llei de premsa de 1938 estava ofegant l'àmbit públic. La Llei de Premsa i Impremta de Fraga, de 1966, en suprimir la censura prèvia va possibilitar l'aparició de publicacions crítiques amb el règim, encara que sempre dins del marc dels principis del Movimiento Nacional. Això va donar lloc a una ampliació dels debats públics amb l'aparició de mitjans que frisaven permanentment amb la censura posterior i el possible segrest de la publicació.

L'esquerda que es va obrir amb aquesta esquivada liberalització va beneficiar sobretot el mercat editorial. La censura de llibres va desaparèixer pràcticament i un munt de noves editorials van traduir i publicar tota mena de títols, sense cap limitació ideològica. De sempre ha estat més tolerable per a les dictadures la difusió d'idees considerades sedicioses per mitjà dels llibres, atès que la lectura no és una ocupació gaire estesa.

Més cura es presta a la difusió per publicacions periòdiques i, per descomptat, per mitjans audiovisuals, que tenen un abast molt més gran. No cal dir que la Llei Fraga no va suposar cap alleugeriment de la censura sobre la ràdio i la televisió. Van aparèixer publicacions periòdiques més obertes, com *Cuadernos para el Diálogo*, *Cambio16* i fins i tot d'esquerres com *Triunfo*. La premsa diària hauria d'esperar una mica més. Els diaris *El País* i *Diario 16* neixen el 1976. El cine, refugiat en la seva condició d'art i, per tant, fruit d'un marge més gran d'expressió, va ser el mitjà que de forma més clara trenca amb la submissió ideològica al règim i adopta una actitud crítica: Bardem, Berlanga, Carlos Saura, Basilio Martín Patino, Víctor Erice, tots transmeten una imatge negativa d'Espanya. I encara no havien arribat les pel·lícules sobre la Guerra Civil, que es produiran després de la mort del dictador. També la música popular es va

incorporar als temps de protestes que es vivia a tot arreu. La nova cançó catalana, les obres de molts cantautors que es recitaven en concerts multitudinaris contribuïen, com el cine, a escalfar l'esperit d'oposició. Un exemple típic són els permanents conflictes amb la censura de la famosa cançó de Lluís Llach, «L'estaca», composta el 1968.

En consonància amb aquesta evolució, també van augmentar notablement la conflictivitat laboral i les protestes socials, singularment a través dels moviments veïnals. El monopoli dels sindicats del règim es va veure amenaçat per la reaparició de les organitzacions sindicals de la guerra, com ara la UGT i la CNT i, sobretot, per l'expansió d'un sindicat nou, Comissions Obreres, d'obediència comunista i que acabaria sent el més poderós, encara que il·legal, el que tenia una major força de convocatòria i de mobilització. Tots aquests fenòmens es donen en paral·lel a una pèrdua de la capacitat de legitimació de l'administració. L'era de la propaganda s'havia acabat.

Bona part de l'administració pública estava corcada per l'esperit d'oposició. Les universitats eren nius d'activitat antifranquista, fins i tot revolucionària. Brollaven organitzacions sindicals democràtiques que s'enfrontaven al sindicat oficial, el SEU, que va acabar per perdre el seu estatus de monopoli amb una llei d'associacions d'estudiants que, de fet, equivalia a reconèixer la llibertat sindical. Sovint, els estudiants tenien el suport d'un sector del professorat. En l'Església es manifestaven moviments de caràcter similar, sobretot, com ja hem esmentat, en la basca i la catalana. Com a mostres, la Caputxinada, de 1966, i la tancada d'intel·lectuals al monestir de Montserrat el 1970 per protestar pels judicis de Burgos. D'aquí va sortir també una més gran implicació del clergat basc i català en la lluita antifranquista. Davant aquestes protestes, el règim, molt en la seva línia nacionalcatòlica, va habilitar una presó especial per a capellans, l'anomenada «presó concordatària» de Zamora. En realitat, una secció de l'antiga presó de Zamora que es va aïllar per separar els religiosos dels presos comuns. El mot «concordatària» es refereix al fet que s'emparava en el mencionat Concordat amb la Santa Seu, de 1953.

Fins i tot la judicatura, pilar essencial de la dictadura, amb un fosc passat de repressió política, es va sentir interpel·lada pel clima d'oposició al franquisme i, el 1971, es va presentar a Madrid una associació anomenada Justícia Democràtica. Una presentació *sui generis*, car es va fer de forma anònima i clandestina, mitjançant filtracions a la premsa. Aquesta primera associació, acabada la dictadura, reapareixerà com a Jueces para la Democracia.

I, encara més inaudit, l'exèrcit, que no era un pilar del règim, sinó el règim mateix, es va veure afectat per l'onada d'antifranquisme. Fortament influït per l'exemple de l'anomenada «revolució dels clavells» a Portugal, un grup d'oficials es va reunir a Barcelona el desembre de 1974 per constituir la Unió Militar Democràtica. Com calia esperar, la reacció de la dictadura davant l'acció anti-franquista a l'exèrcit, va ser fulgurant i contundent. Detinguts els seus responsables i jutjats en un consell de guerra que va durar un dia, van ser condemnats a penes de presó i separació de l'exèrcit. Un exèrcit que havia assolit el poder mitjançant un cop d'estat sabia molt bé com prevenir-lo erradicant tota manifestació de descontentament. Això va quedar també clar quan els militars democràtics van ser amnistiats per la Llei d'amnistia, però no se'ls va permetre reintegrar-se a les forces armades. Només el 1986 es va aconseguir reintegrar els que els seus companys anomenaven despectivament els úmedos.

Al mateix temps, aquest episodi dels militars democràtics i la seva repressió ens permet matisar l'afebliment de la dictadura. És veritat que hi ha un visible estovament del que es podria anomenar l'aspecte superestructural, el de la ideologia, la comunicació, la propaganda. Però aquest afebliment no va afectar l'estructura repressiva del règim, que estava intacta. Que no actués amb la virulència i la barbàrie dels anys de l'etapa militar no volia dir que hagués desaparegut. Només es trobava inactiva. Però el cas és que la dictadura va morir afusellant. L'afusellament de dos membres d'ETA i tres del FRAP el setembre de 1975, dos mesos abans de la mort de Franco, va engegar un clamor general de protestes a Europa i arreu del món igual que les que s'havien produït amb l'execució per garrot de l'anarquista català Salvador Puig Antich i el mariner alemany i pres comú, Georg Michael Werzel, més conegut com a Heinz Chez, l'any anterior. Però res d'això no farà canviar el suport enfervorit dels beneficiaris de la dictadura a la persona de Franco. L'octubre de 1975, un mes abans de la mort del dictador, es van reunir més de 100.000 persones a la plaça d'Oriente de Madrid, per testimoniar el seu suport a Franco, com en els vells temps.

Els assistents a la concentració de la plaça d'Oriente són la mostra del que després es va anomenar el «franquisme sociològic», és a dir els que van anar a votar per convicció en el referèndum de 1966 i els seus descendents. Un sector de la població disposat a tornar a les armes només que albiri una amenaça als seus privilegis. La concentració de la plaça d'Oriente recordava la del desembre de 1946 al mateix lloc per a protestar contra la decisió de l'ONU d'excloure Espanya de l'organització. I es feia amb el mateix esperit d'«el món

contra nosaltres». Res no havia canviat per als que després es van anomenar «els nostàlgics del franquisme».

Aquesta popularitat de la dictadura a les seves acaballes no es podia explicar fàcilment parlant de la capacitat de mobilització de l'aparell de l'Estat, ja molt espatllada. L'obra de quaranta anys de dictadura havia de deixar empremta. Si la dictadura havia estat més o menys totalitària, feixista, nacionalcatòlica, militar, etc., era una qüestió per als debats acadèmics, però sense cap incidència a la realitat. La personalitat autoritària que Adorno i altres autors de l'escola crítica havien analitzat s'havia escampat a tot arreu a Espanya. L'any 1959, el del Pla d'Estabilització, va posar fi al vell somni de l'autarquia i Espanya va entrar de nou als mercats internacionals amb una política econòmica que tenia el suport del Banc Mundial i del Fons Monetari Internacional. Incidentalment, pot observar-se la ironia que aquesta política revestís les consideracions econòmiques de la planificació, fins aleshores el punt central de l'economia dels repudiats països comunistes.

3. LA CULTURA POLÍTICA DELS ESPANYOLS DURANT EL FRANQUISME TARDÀ

És interessant que en els últims anys de la dictadura i durant la Transició van aparèixer estudis sociològics sobre la cultura política dels espanyols. El model d'escala que s'aplicava era la distància entre la cultura política autoritària i la democràtica. La conclusió general, més o menys compartida, era que la cultura política dels espanyols era majoritàriament democràtica (López Pina, 1976; López Pintor, 1982, 1988; Morán, 1988; Julià, 1992). Hom explica aquesta circumstància per mor dels canvis econòmics, socials i culturals que hem assenyalat. La cultura política dels espanyols no era l'efecte de la Transició sinó, a l'inrevés, aquesta havia vingut de la mà d'una cultura política democràtica d'antuvi. A dir veritat, també hi havia posicions minoritàries que sostenien que la cultura política dels espanyols era autoritària (Rodríguez Ibáñez, 1987). De fet, la concentració de la plaça d'Oriente, un mes abans de la mort del dictador i el seu simbòlic comiat, podia entendre's com un desmentiment de les tesis de la cultura política democràtica i una prova que la gent diu una cosa, però sovint en fa una altra. La idea que la cultura política dels espanyols durant el franquisme tardà era democràtica podia ser un pensament il·lusori. A la vista de les eleccions i de l'evolució del sistema de partits ja en el segle XXI, hi ha un

dubte seriós sobre si es pot qualificar de democràtica la cultura política dels espanyols antany i enguany.

La sortida de l'embolic, paradoxalment, és una acceptació de la versemblança de les dues posicions antagòniques, és a dir: la cultura política era autoritària i democràtica al mateix temps, però en plans o nivells diferents. Des d'una perspectiva estructuralista, hom diria que es tractava d'una cultura estructuralment autoritària, l'estructura social, vital, produïda pels anys *forrenta*, com els anomenava l'humorista (Forges). Des d'una perspectiva psicoanalítica, un Allò (els anys *forrenta*), un Jo (la societat modernitzada) i un Superjò (la imatge d'una societat democràtica de dret). Efectivament, com hem dit, hi va haver un canvi notable de pautes i normes eticosocials amb el turisme, la «invasió de l'Espanya de Franco» (Pack, 2006) i els emigrants. Entre 1960 i 1973, 2.341.004 persones van sortir d'Espanya emigrades, la meitat com a emigrants permanents i l'altra meitat com a emigrants temporals (Tezanos, 1986). I a l'interior també es va mobilitzar més gent de les zones deprimides a les més desenvolupades que durant la guerra. Aquesta evolució dels temps i opinions dominants, producte del desenvolupament, la modernització, amb un PIB que creixia al 7%, quan la renda per càpita va passar de 3.562 pessetes el 1950 a 349.611 el 1970 (Graham, 1985: 98) i les aportacions exteriors, es feia en el marc ombrívol de la dictadura franquista que havia deixat el llegat del lligat i ben lligat. En un primer moment era com si el desprestigi de les institucions i el temor dels franquistes a les possibles represàlies o revenja dels vençuts de 1939 facilités la victòria de la cultura política democràtica, però, passat el temps del perill, l'Allò reafirmà el seu imperi estructural i l'autoritarisme, i tragué el cap amb la renovada fúria d'un superautoritarisme netament franquista que hom anomena «ultradreta» i que és l'oligarquia de la dictadura.

Tornant als aspectes institucionals, els últims anys de la dictadura d'ençà que, el 1969, el futur rei Joan Carles va jurar els Principis Fonamentals del Movimiento, el país es trobava en una situació de còmica bicefàlia. Comptava amb dos caps d'Estat, un actuant i a les acaballes i l'altre en espera, tot i ja ungit. El primer es trobava en temps de descompte, ningú se'l prenia seriosament. El règim es veia com una carcassa buida, que funcionava per la inèrcia de la constitució administrativa de López Rodó, però sense cap orientació política o programàtica. Era com si el país s'hagués declarat en compàs d'espera mentre arribava el que la premsa del règim anomenava el «fet biològic». El tràgic final dels afusellaments de 27 de setembre de 1975, posava un crespó negre a l'acte final del dictador.

RAMON COTARELO GARCÍA

La sensació que amb la mort de Franco es clausurava una època era aclaparadora. Malgrat els esforços per bastir unes exèquies amb tota la pompa i circumstància que l'ocasió demanava, la no-assistència de personalitats rellevants va ser clamorosa. Només el dictador xilè Augusto Pinochet, el rei Hussein de Jordània, el príncep Rainier de Mònaco, el vicepresident dels EUA, Nelson Rockefeller, i Imelda Marcos, dona del dictador filipí, Ferdinand Marcos, van acompanyar el Generalíssim a la seva última morada (Peñaranda, 2017). La dictadura moria com havia començat, afusellant i enmig del repudi internacional. L'oposició va viure la fi d'un malson, va veure's reivindicada per l'opinió pública internacional i va creure ingènuament que, encara que tot estava per fer, estava tot fet. No van recordar el «todo atado y bien atado». Potser per això no es va valorar l'abast de la concentració d'octubre de 1975, *remake* de la de 1946. Precisament durant les exèquies es va celebrar una missa *in corpore insepulto* a la plaça d'Oriente, davant una multitud, escena que es va repetir en arribar el fèretre al Valle de los Caídos, amb una altra multitud.

4. TOTALITARISME O AUTORITARISME

S'obre una nova època i cal acordar una visió del caràcter del franquisme. Va iniciar la proposta J. J. Linz, qui, fonamentant-se en una distinció d'Hannah Arendt, va dividir el franquisme en una etapa totalitària i una de posterior, autoritària, en el sentit que el règim s'havia mol·lificat amb el pas del temps (Linz, 1974). Altres autors, com Raúl Morodo, mantenen que el franquisme va néixer i va morir totalitari (Morodo, 1993). En el fons, un vell debat entre el radicalisme dels principis i les adaptacions als temps. Per a Morodo, el fet determinant era la prerrogativa legislativa de Franco, que era vitalícia; el totalitarisme vitalici. En teoria, correcte, però sense percebre els canvis subtils encara que pregons en les relacions socials i que alimentaven la teoria de l'autoritarisme. L'autoritarisme era una mena de totalitarisme tou i permet arribar a una caracterització final del règim franquista en la seva evolució, des del franquisme de guerra fins al franquisme tardà, passant pel franquisme totalitari autàrquic. Els sobresalts dels afusellaments es compten com a excepcions.

Aquesta evolució autoritària, envoltada en l'estructura totalitària preexistent (justificada, també per l'activitat de l'organització terrorista ETA) no era contrària a la modernització, que tenia un vessant reglamentista molt fort. D'aquesta

manera, va ser possible una mena de transsubstanciació d'una dictadura militar-totalitària-autoritària (i nacionalcatòlica) en una monarquia constitucional i un règim democràtic. Un poder constituït en virtut d'un poder constituent franquista que decideix suïcidar-se per renàixer com el fènix, autoconsiderant-se «poder constituent», és quelcom nou, probablement pervers jurídicament, però un encert total com a política entesa com a *realpolitik* maquiavèlica. Perquè, entre altres coses, en el peatge del canvi la monarquia era «lliure a bord», com a successora de la dictadura. Anava de polissona.

La prova d'aquesta *transsubstanciació* és que, temps després de l'aprovació de la Constitució de 1978, continuaven en vigor lleis orgàniques, essencials per al funcionament de l'estat de dret administratiu de López Rodó, a pesar de la clàusula derogatòria genèrica que afectava qualsevol aspecte de la Constitució. La metamorfosi d'un cos inorgànic en un d'orgànic, com la Galatea de Pigmalíó. La dictadura, el franquisme, els quaranta anys van ser un règim tirànic, il·legal, genocida i terrorista que va acabar instal·lant-se sobre la por de la gent fins a formular un ordenament jurídic que, en algunes de les seves normes, aconseguí sobreviure més enllà de l'entrada en vigor de la Constitució. Les dues lleis més importants del *take-off* del pla d'estabilització van ser la Llei de règim jurídic de l'administració de l'Estat, de 1957 i la Llei de procediment administratiu de 1958. Es van mantenir fins a 1997, quan van ser derogades per la Llei 6/1997, de 14 d'abril, d'organització i funcionament de l'administració general de l'Estat. Òbviament, si van estar en vigor va ser perquè no eren considerades inconstitucionals, tot el qual semblava donar la raó al seu artífex, Laureà López Rodó, aleshores secretari general tècnic del Ministeri de la Presidència, més tard comissari del Pla de Desenvolupament i, més tard encara ministre amb Franco, sempre amb Franco.

Els Principis del Movimiento que el rei havia jurat eren «imprescriptibles i inderogables», gairebé com el credo de Nicea, però tothom sabia que serien paper mullat a les 24 hores del «fet biològic». Tothom prenia posicions per al nou règim que s'albirava a l'horitzó, una monarquia que hauria d'adaptar-se als temps del segle xx per necessitats interiors i, sobretot, exteriors. Els cercles de l'oposició al règim, més dividits que els regnes de taifes, es bellugaven tractant d'organitzar-se en una clandestinitat que ja no era tan ferotgement perseguida com abans. El règim va donar senyals de moure's amb l'anomenat «esperit del 12 de febrer» (de 1974) en un discurs del nou president del Govern en substitució de l'assassinat Carrero Blanco, Carlos Arias Navarro, que, al seu torn, serà

qui anunciï per televisió, amb rostre desencaixat i compungit, la mort del Pare de la Pàtria. Aquest esperit inspiraria la legislació d'associacions polítiques, de desembre de 1974, esquifida esclatxa per la qual esperaven organitzar-se algunes organitzacions polítiques, les que acceptessin l'exigència de fidelitat als Principis del Movimiento Nacional. És a dir, es tractava d'una mena de llibertat restringida per a les diferents orientacions polítiques dins del Govern, les que s'anomenaven «famílies del règim». La resta continuaria en la clandestinitat, més o menys tolerada.

Espanya va continuar sent el país marginat, repudiat a Europa. En una època, la de la postguerra europea, en què es revifaven els contactes entre mandataris de tots els països i s'enfortien les xarxes internacionals en tots els àmbits, culturals, esportius, científics, econòmics, Franco mai no va sortir d'Espanya, en quaranta anys de mandat, mai va visitar cap cap d'Estat o de Govern. Només va trobar-se amb Hitler a Hendaia el 1940, a la frontera amb França, i a Bordighera, el 1941, a la de la França de Vichy amb la Itàlia de Mussolini. La seva desconfiança era malaltissa.

No hi havia cues per venir de visita al país en aquells anys. El president Eisenhower va ser el primer d'arribar, el 1959, per preparar el Pacte de Madrid i demanar bons tractes per als ciutadans evangèlics espanyols. És fama que, després de la reunió d'Hendaia, Hitler va dir que s'estimava més un mal de queixal que una entrevista amb Franco. No se sap si Eisenhower va tenir la mateixa impressió, però el següent president dels EUA a visitar la colònia, Nixon, va trigar fins a 1970 i Ford, el tercer, ho va fer el 1975, sis mesos abans del «fet biològic».

Quaranta anys de solitud, marginat del seu continent i dels països amb els quals va fer la seva història. Va haver-hi, sí, algunes visites de presidents i dictadors llatinoamericans o els seus consorts, de dignataris de països musulmans (reis, dictadors, presidents), d'alguns països asiàtics com ara el Japó o Filipines i, de vegades, dels pretendents de països de l'Europa oriental sota domini comunista. Cap cap d'Estat ni de Govern d'Europa Occidental acceptà visitar Espanya, tret de Konrad Adenauer el 1967 i de Charles de Gaulle el 1970, ambdós com a persones privades i poc abans de la seva mort (Eiroa, 2009).

Ningú no volia venir a Espanya, l'última dictadura feixista a Europa, i aquest rebuig es va mantenir fins al final. Ja s'ha esmentat l'absència de personalitats a les exèquies de Franco. Aquest rigorós aïllament oficial coexistia amb l'esclat del turisme, l'emigració, l'augment de les comunicacions, la pujada del

nivell de vida. Espanya esdevenia un país de *nouveaux riches*. Tot el que ens porta a insistir en la curiosa cultura política dicotòmica, autoritària de fons i democràtica de forma, que pot explicar la persistència del franquisme en l'extrema dreta. Vint anys després de la Guerra Civil, Espanya no existia per a Europa ni per a gran part del món. Els ministres de l'Opus van demanar l'ingrés del país en el Mercat Comú el 1962 i se'ls va fer saber educadament que Espanya hi ingressaria quan fos una democràcia i un estat de dret, el mateix motiu pel qual el país no ingressà en el Consell d'Europa fins al 1977 i també el mateix pel qual no va ser admès a l'ONU fins al 1955.

Espanya no formava part de l'estructura occidental de la defensa, l'OTAN, sinó d'una forma col·lateral i vergonyosa, a través del Pacte de Madrid, uns humiliants acords bilaterals amb els EUA que, a canvi de subministraments per a la defensa, comportaven importants concessions territorials (Whitaker, 1961). Un règim nacional-imperial no tan sols havia de suportar el permanent enclavament de Gibraltar, degut a un tractat a perpetuïtat, sinó que va cedir la sobirania nacional en les bases militars nord-americanes de Rota, Morón, Saragossa i Torrejón.

El Pacte de Madrid pel qual els EUA blanquejaven l'últim Estat feixista d'Europa, que havia estat condemnat com a tal per l'ONU el 1946, es va signar el 1953, el mateix any que també es va signar un Concordat amb la Santa Seu, en substitució de l'aleshores vigent, de 1861 (Montero y Gutiérrez, 1954). La transició tranquil·la que el suport nord-americà suposava, se sublimaria en la transsubstanciació que hem esmentat a través del Concordat de 1953. Es tracta d'un document gairebé miraculós, atès que aconsegueix travessar el filtre de la Constitució, sense trencar-lo ni tacar-lo, com el ventre de la Mare de Déu. En efecte, el 1979, a un any de la Constitució, es van signar uns acords amb la Santa Seu en matèries concretes que es presenten com una actualització del Concordat de 1953, incidentalment, declarat vigent (Cotarelo, 2015), malgrat la disposició genèrica de la Constitució que declara derogades totes les disposicions que li siguin contràries. El Concordat vigent de 1953, en proclamar «la unió sense confusió i la distinció sense separació» de l'Església i l'Estat, és contrari al principi constitucional de l'aconfessionalitat de l'Estat. L'Església ha prevalgut sobre l'Estat, com sempre a Espanya.

La sensació de ser el malalt d'Europa es va veure mitigada en la vida social pràctica des de la unció de Joan Carles com a successor de Franco a títol de «rei» (1969), que Manuel Vázquez Montalbán va sintetitzar en la cèlebre dita

«contra Franco vivíem més bé» (Vázquez Montalbán, 2004). Es van viure com una mena de «sexenni d'alliberament». L'avi no s'assabentava de res, però la responsabilitat continuava sent seva. La dictadura paternalista havia acabat per infantilitzar la població. En conseqüència, era com si la gent, per primera vegada, pogués gaudir de llibertat (dins d'un ordre) i sense responsabilitat. La frontera de la llibertat, la línia vermella, que es diu avui, era allò que el dictador anomenava «llibertinatge»; en concret, la pornografia i l'exhibició de nus, que no es toleraria fins al 1976, amb el que es va anomenar *destape*. Mentrestant, les activitats d'oposició es multiplicaven a tot arreu. Les universitats estaven mobilitzades, la conflictivitat laboral anava en augment, com els conflictes professionals. La repressió es mitigava. El procés de Burgos de 1970, un consell de guerra sumaríssim contra 16 militants d'ETA, va acabar amb una commutació de la pena de mort imposada a sis d'ells. Dos anys més tard, però, el Tribunal d'Ordre Públic va condemnar a presó tota la direcció del sindicat Comissions Obreres.

Els anys anteriors, els de l'emigració, el turisme, el desenvolupament, van esdevenir un tumultuós procés de creixement i acumulació sense límits, de grans negocis i booms, compatible amb el control encara rígid fins als últims anys seixanta de la censura nacionalcatòlica. L'àcida crítica al retard d'Espanya de *Bienvenido Mr. Marshall*, es converteix en el cine dels germans Ozores, Manolo Esteso, la cançó de Julio Iglesias i el triomf del «La, la, la», d'Eurovisió el 1968, en què Massiel va substituir qui havia de cantar-la, que era Joan Manuel Serrat i que havia demanat cantar part del tema en català. *Casus belli* a Espanya.

5. ELOGI DE LA TRAÏCIÓ

La dictadura *paternalista* s'exhibia amb cerimònia en una obra de propaganda que mostrava un respectable home gran, encara que ferm, vestit de civil, una grata figura avuncular, benigna i pròvida, com ja hem mencionat. Ni rastre de la vella imatge feréstega dels uniformes dels temps passats. El general Franco portava un barret de feltre, es feia retratar amb la seva dona, la seva filla i els nets o bé inaugurant carreteres i altres obres públiques en benefici de la Pàtria. O apadrinant algun nou avanç de la indústria nacional, com van ser el cotxe Biscúter, el sis-cents, símbol del desenvolupament espanyol i, més seriosament, la factoria Pegasus. S'estrenava l'esmentat film *Franco, ese hombre*, que havia dut el país des de la desgràcia de la guerra a un present de pau i prosperitat, que

permetia albirar un esdevenidor gloriós. Cada setmana es projectava en tots els cines amb un noticiari setmanal a la seva glorificació, el NO-DO, amb un lema que deia, «el món sencer a l'abast de tots els espanyols». Es tractava d'un curiós magazín de propaganda de la vida oficial o de vacances del general, els avenços d'Espanya a l'exterior, els de l'interior, la indústria, l'agricultura, alguna cosa de moda i cultura, esports i fi. Després, sessió doble de cinema amb dos films americans censurats i horriblement doblats. Avui dia la col·lecció dels NO-DO, que va des de 1948 fins a 1982 és el més important fons d'imatge gràfica de la dictadura.

Eren els temps del *desarrollismo*, de l'Institut de Desenvolupament i Reforma Agrària, per no anomenar-lo Institut de Reforma Agrària d'espirit republicà. Els temps de les colònies agràries, els poblats, la repoblació forestal, la concentració parcel·lària, els regadius, els pantans. Breu, el desenvolupament, dins els rígids límits de la moral nacionalcatòlica. Promoció d'un sindicalisme obrer vertical, unitari, oficial, fet d'Educació i Descans, competició esportiva nacional, universitats obreres i àmplia política d'habitatge protegit.

Hi ha un episodi molt significatiu en la política del franquisme, un intent de posar en pràctica la vella «revolució pendent» dels falangistes, ajornada gairebé vint anys. El projecte de les universitats laborals —una iniciativa de l'impenitent ministre falangista José Antonio Girón de Velasco—, finançades per les mutualitats laborals. Des de 1955 fins a 1989 va haver-n'hi vint-i-una, on més de mig milió d'alumnes van estudiar ensenyament secundari, formació professional i enginyeries tècniques. Tanmateix, Espanya continuava sent Espanya. L'educació estava segregada per sexes i només hi havia dues universitats per a noies. L'ensenyament no es va fer mixt fins al 1970 amb la Llei General d'Educació i Finançament de la Reforma Educativa.

Els sis anys des de la unció de Joan Carles el 1969 fins a la mort del dictador van presenciar els preparatius teòrics que després es presentaran com el resultat quasi mirífic de la conversió, la transsubstanciació d'una dictadura en una democràcia i un estat de dret, cosa que no va ser possible dins el projecte primitiu d'aconseguir la transformació de la legalitat. Calia una transformació de la legitimitat, cosa que no es podia aconseguir des d'un punt de vista purament jurídic i, per això uns dels primers tractadistes sobre la Llei per a la reforma política, Pablo Lucas Verdú, deixà clar que l'esmentada reforma és inconstitucional d'acord amb la legitimitat del règim aleshores vigent; és a dir, és una reforma anticonstitucional i, per tant, possible objecte del recurs de *contrafuero* de la llei

franquista (Lucas Verdú, 1978). La reforma era jurídicament impossible («lligat i ben lligat») però, al mateix temps, era imprescindible.

El problema ha estat resolt en l'obra de Yorgos Kaminis, que conté una comparació entre la Transició espanyola i la grega. Kaminis manté que, donada la naturalesa dels règims anteriors en ambdós casos (el Movimiento Nacional a Espanya i el dels coronels grecs a l'altre país), no hi havia cap possibilitat real de Transició pacífica amb canvis de legalitat, com deien els partidaris del «desenvolupament polític». Només podria fer-se mitjançant un canvi de legitimitat i aquest, per definició, seria sempre revolucionari. Tanmateix, com que la revolució és precisament la negació de la consciència jurídica anterior, el problema no té cap solució en termes estrictament legals. Arriba així Kaminis a la interessant conclusió que la Transició va ser possible perquè es va fer en frau de Constitució. Cosa diferent és que aquest frau fos o no convenient des d'un punt de vista polític o d'altra naturalesa; però, des de l'àmbit estrictament jurídic, la Transició es basa en un frau en tots dos casos, l'espanyol i el grec (Kaminis, 1993).

Els dos moments decisius d'aquest frau es produeixen a l'inici del període (1969) i a la seva fi, amb l'aprovació de la Constitució de 1978. El primer és el moment del perjuri i el segon, el de la traïdoria; tot plegat, prova que la monarquia no és legítima i que, per tant, la construcció constitucional és absurda, encara que no sigui més absurda del que sovint són les institucions espanyoles que, de vegades, semblen una novel·la picaresca, símbol del país.

Primer, el perjuri. Joan Carles va jurar lleialtat als Principis del Moviment, imprescriptibles i inderogables. Però jurava en fals, amb l'esperit de Julià l'Apòstata, sense cap intenció de complir el promès. La seva intenció era derogar els principis inderogables dins de la llei que els feia inderogables, sense infringir-la. Impossible fer-ho sense un perjuri que no es podia confessar.

Després, la traïció. La derogació del que era inderogable es va fer mitjançant la Constitució de 1978 que, paradoxalment, el rei no pot jurar perquè està vinculat per un jurament anterior i un perjuri no confessat. És un acte de traïdoria que Jeambart i Racoute consideren necessari per alliberar una societat ofegada per unes estructures ineptes (Jeambar; Racoute, 1990). Ve a ser com una actualització de la pràctica del boc expiatori: el rei carrega amb la culpa col·lectiva i l'expia en algun desert o un país del Golf pèrsic. Però, en qualsevol cas, es tracta d'un fenomen únic, el d'un rei que promulga i ordena una constitució per als seus súbdits que ell mateix no ha jurat. Un cas gairebé tan miraculós com la transsubstanciació.

Al capdavall, aquesta cerimònia de la traïció del monarca va ser solidàriament resposta i sostinguda per aquells a qui hauria de perjudicar més, l'oposició radical d'esquerra, sobretot la comunista que, fins aleshores, havia estat la més visible. En efecte, la Transició va ser producte de la «correlació de febleses» de què parlava Vázquez Montalbán, i d'una traïció compartida als dos vessants de la divisió entre reaccionaris i revolucionaris. Una visió ideològica de l'extrema esquerra és la dels que pensen que Carrillo, aleshores secretari general del PCE, és el principal responsable d'aquella traïció que, segons la seva opinió, va destruir les possibilitats d'establir un ordre revolucionari a Espanya. Antoni Domènech afegeix fins i tot que Carrillo va ser el principal responsable de la desaparició del PCE a causa de la seva política d'aliances (Domènech, 1987). Les visions ideològiques de l'esquerra mantenen sovint la convicció que la seva densitat doctrinal és universalment compartida (Díaz Salazar, 1989; Ortí, 1987) de manera que és com si tots els que hi tenen accés estiguessin obligats a observar una concepció del món tan radical i extrema com la de l'autor. Ideològica és també aquella versió, probablement la millor que hi ha, sobre «el que va poder ser i no va ser» de l'activitat de la Junta Democràtica, el primer organisme realment eficaç de l'oposició espanyola des de 1974. El punt crucial d'aquesta reflexió quasi nostàlgica és el possible restabliment de la República a Espanya. L'acceptació de la monarquia suposava la claudicació més gran als ulls d'aquesta esquerra, car, com a règim, responia a la voluntat de Franco: era allò que el Caudillo havia volgut i en efecte, només cal llegir algunes de les pàgines que Santiago Carrillo havia escrit o fet escriure sobre Joan Carles per fer-se una idea de fins a quin punt l'esquerra podia considerar la renúncia a la República, la bandera, l'himne, com una imperdonable claudicació. Per exemple, al Manifest-Programa del Partit Comunista d'Espanya, aprovat a la II Conferència Nacional d'aquest partit, el 1975, a la pàgina 131 es pot llegir un paràgraf irònicament premonitori, *a contrario sensu*: «La successió joancarlista, que pot venir imposada qualsevol dia des de l'actual poder, no resoldrà els problemes del país, augmentarà la confusió i la inestabilitat política i no impedirà el triomf de la llibertat».

En la línia habitual dels moviments revolucionaris, tots els dirigents comunistes van tancar files darrere les posicions *reconciliadores* del PCE. Marcelino Camacho, el dirigent comunista de CCOO argumentava que calia donar suport al Govern per preservar la democràcia (Gilmour, 1986). La visió ideològica de l'extrema esquerra presenta la Transició com un procés en què qui no va trair

directament es va acomodar d'una manera o altra i, en definitiva, es va vendre (Morán, 1991). És una interpretació tan ideològica com totes les anteriors perquè pressuposa una mena de disseny superior al qual un conjunt d'acovardits o pusil·lànimes, si no moralment miserables actors, es plega tenint més en compte els seus interessos personals que els d'un procés ideal que, pel que sembla, és al cap del crític.

El litúrgic discurs comunista de la impossibilitat de posar en pràctica els ideals era una perífrasi del que els dirigents només enuncien en privat, és a dir, que, en realitat, aquell ideari revolucionari era impossible a Occident. Només cal llegir els escrits de Jordi Solé Tura, ponent constitucional en representació dels comunistes, per adonar-se que l'autor té dues no-creences, una manifesta i una altra latent. Per la manifesta no creu que el comunisme es pugui establir a Occident per mitjans violents, no democràtics; per la latent, tampoc no creu que es pugui establir per mitjans democràtics (Solé Tura, 1974).

Tot i això, el millor exponent de la visió ideològica de l'esquerra comunista continua sent Santiago Carrillo, que s'hi integra de manera inextricable en la seva peripècia personal, fins al punt que arriba a pensar-se que, per al secretari general del PCE, la seva pròpia admissió en el cercle superior dels polítics de la democràcia és una referència simbòlica sobre el lloc que correspon al comunisme espanyol. Una lectura atenta de les seves obres, i molt especialment de l'última, que ve a ser com una mena de testament polític (Carrillo, 1993), demostra que el personatge tampoc no va estar convençut (almenys ja des dels últims anys de la vida de Franco) del triomf final del comunisme a Espanya. Potser encara alimentava una vaga esperança que algun dia el món sencer seria una societat comunista, però no es trobarà res en els seus últims escrits que provi que la victòria del seu partit i dels seus ideals fos una possibilitat real a Espanya. Ans al contrari, Carrillo sembla conformar-se amb la legalització per part de l'autoritat dels partits comunistes i que obtinguin un lloc en el mosaic de la realitat social. La missió dels comunistes no és ja, doncs, triomfar sinó *stand up and be counted*.

Pel que fa al passat, les memòries de Carrillo insisteixen una vegada i una altra i, fins i tot tenen a títol de glòria, que el Partit Comunista va ser el primer a recomanar una política de «reconciliació nacional». El *passat*, als ulls dels comunistes i de la majoria de la població espanyola, no es referia als anys de la dictadura, sinó que era vist com un bloc que comprenia la Guerra Civil i tots els anys posteriors. En certa manera, això va ser el resultat de l'actitud d'una dictadura

que sempre es va considerar, fins a l'últim moment, com el govern dels vencedors en aquella contesa. Per tant, no era difícil aconseguir la coincidència en l'ànim d'enterrar el record de la guerra. Això va permetre l'ambigüïtat d'aquesta coincidència entre personatges com Carrillo i Fraga, el primer dels quals va presentar Carrillo en una conferència del madrileny Club Siglo XXI, donant visibilitat a la *reconciliació* del passat, encara que, evidentment, entenien coses diferents per *passat*: Carrillo es referia fonamentalment a la Guerra Civil, però hauria saludat una política de depuració de responsabilitats durant la dictadura; Fraga, en canvi, estava obligat a veure la dictadura —del Govern del qual havia format part entre 1962 i 1969— com un sistema sense taca, però estava disposat a enterrar la guerra. Com que el passat abastava els dos períodes, l'ambigüïtat i el desig d'arribar a acords van fer la resta. En tots dos camps, però, hi va haver veus discrepants. A la dreta hi va haver qui va clamar contra la paradoxa que ara es reconegués el dret a incidir en la política nacional als que havien perdut la guerra (Utrera Molina, 1989). A l'esquerra també hi havia opinions en el sentit que no podien passar-se per alt les responsabilitats de la dictadura i que calia procedir a una *depuració* de les forces i els cossos de seguretat (anomenats repressius de l'Estat) o fins i tot a la seva *dissolució* (Ruiz; Romero, 1977).

No és estrany, doncs, que la Transició espanyola vingués acompanyada d'un joc de miralls, en què la traïció del rei va comptar amb el suport de l'esquerra parlamentària. Trenta anys després de la Constitució de 1978, el balanç que en va fer l'esquerra radical fou que la Transició va ser una derrota històrica del PCE (Areal, 2008).

6. L'ACCIÓ POLÍTICA DURANT EL FRANQUISME TARDÀ

Assimilada aquesta perspectiva tràgica de la tragicomèdia d'Espanya, el clima polític del franquisme tardà, suportat per un boom econòmic sense precedents, previ a la gran crisi general a causa del petroli, de 1974-1975, era d'una oberta permissivitat i una pràctica absència de la censura. Tothom donava per descomptat que Franco moriria al llit i la successió es faria d'acord amb les seves previsions. El que pogués passar després era matèria de les més variades i florides especulacions. Hi havia qui esperava una república, qui una monarquia constitucional, també hi havia qui confiava que el rei compliria el seu jurament i fins i tot qui proposava una lluita revolucionària antifeixista i patriòtica, una

revolució patriòtica, com la que propugnava l'extrema esquerra segons el model dels moviments d'alliberament nacionals.

La miríada de partits i grups de l'oposició es va organitzar en dues xarxes independents entre si, la Junta Democràtica d'Espanya, amb preponderància dels comunistes, el 1974, i la Plataforma de Convergència Democràtica, de predomini socialista, el 1975. Totes dues es van fusionar, un cop mort Franco, el 1976, com a Coordinació Democràtica (García Trevijano, 1977; Vidal Beneyto, 1978). Democràcia era la paraula i ruptura democràtica, la tàctica. En aquestes organitzacions no hi havia lloc per a propostes reformistes com les que feia temps proposaven diferents vessants de franquistes en contacte amb personalitats monàrquiques o de la dreta liberal.

Encara que l'esquerra, molt desunida, es feia notar al carrer gràcies als sindicats, el moviment popular, el veïnal, etc., els que no es movien eren els despatxos oficials, les institucions, els circuits professionals i de negocis. Això era més qüestió dels conservadors, el seu terreny de joc. És interessant seguir les activitats de diverses figures i organitzacions de la dreta per cercar formes d'organització, associacions, partits, per tal de controlar la situació quan Franco sucumbís al «fet biològic». Havien passat més de trenta anys d'ençà que totes les forces conservadores, monàrquiques, republicanes, van acceptar submisament la seva desaparició a conseqüència del Decret d'unificació de 1937, trenta anys acceptant que no hi hagués més partits que el Movimiento Nacional.

Amb l'entrada en vigor de la Llei orgànica de l'Estat el 1969, s'albirava un temps nou que, paradoxalment, havia de tornar a les velles pràctiques dels partits polítics. Els que havien defensat els interessos de la dreta abans de la guerra no existien. La Lliga Catalanista, el Partit Nacionalista Espanyol, Renovació Espanyola, el Partit Radical, Acció Popular no varen sobreviure a la guerra o ho van fer només per un breu període. Major taxa de supervivència en la clandestinitat mostraren alguns partits nacionalistes o d'esquerra, com el Partit Nacionalista Basc, l'Esquerra Republicana de Catalunya, la Unió Democràtica de Catalunya, el Partit Socialista Unificat de Catalunya, el Partit Socialista Obrer Espanyol i el Partit Comunista d'Espanya.

Durant l'efervescència política dels darrers anys de la dictadura, els cercles conservadors van tractar de reorganitzar-se mitjançant contactes professionals i privats de la societat civil o xarxes informals que, encara que molt més tolerades que les de l'esquerra, feien també servir la clandestinitat o activitats que estiguessin fora de l'abast de les autoritats. Entre 1970 i 1976 va estar activa

una xarxa informal d'intel·lectuals, alts funcionaris de l'administració de l'Estat, periodistes i polítics procedents del franquisme reformista (els que s'anomenaven *aperturistes*) i opositors catòlics i monàrquics de diferents legitimitats. El nucli principal es trobava al diari catòlic *Ya* (Linares, 2013) i a l'agència de notícies Colpisa. Es manifestaven fonamentalment a través d'articles de premsa que signaven amb el pseudònim col·lectiu de *Tàcit*, en honor de l'historiador romà.

Un cas molt adient a aquest respecte és també el de Manuel Fraga Iribarne, geni de la dreta espanyola revifada. En ser destituït el 1969 per l'assumpte MATESA, Fraga es va veure compensat amb l'ambaixada a Londres. Li recordava l'època en què va escriure el seu llibre sobre el Parlament britànic. Compartia el criteri del seu admirat Antonio Cánovas del Castillo que Espanya hauria d'imitar el Regne Unit quant al parlamentarisme i el bipartidisme. Preparava aleshores la seva tornada a la política de l'Espanya postfranquista i el procediment més adient que va trobar dins de l'estret marge que possibilitava la legislació espanyola el va fer decidir per la via d'una associació mercantil. El 1973 es va incorporar a una empresa anomenada Gabinet d'Orientació i Documentació Societat Anònima, GODSA. Era un centre que assessorava els grups polítics dels reformistes del franquisme.

D'aquest Gabinet va brollar una associació política, a l'empara de la Llei d'associacions polítiques que es va anomenar Reforma Democràtica. Aquesta associació, ja convertida en partit polític, es va presentar a les eleccions de 1977 dins de la Federació d'Aliança Popular composta per set antics càrrecs amb Franco, els anomenats «set magnífics», dels quals, tots menys un (Thomas de Carranza) van ser ministres de Franco (Magaldi, 2021). I van treure 16 diputats de 350 (4,5%). Set dels homes més poderosos del franquisme rebien un suport irrisori. Més tard, una segona tornada, com a Coalició Democràtica, encara va obtenir un suport més esquitit, de deu escons. Fraga va fer servir aquests 26 suports parlamentaris per entrar en la comissió constituent del Congrés i condicionar marcadament el contingut de la Constitució en un sentit favorable a una Espanya agrícola, semidesèrtica i caciquista.

En les dues primeres eleccions, de 1977 i 1979, la dreta es va refugiar sota la invenció d'un centre, improvisat aixopluc de corrents burgesos d'oposició al franquisme, liberals, monàrquics, democratacristians, federalistes, socialdemòcrates, que van ocupar alts càrrecs en l'administració de l'Estat. Una genèrica dinàmica interna de conflictivitat política el va fer esclatar ben aviat, a partir de 1980, però, va revertir sobre la vella estructura autoritària.

És fama que el conglomerat UCD estava corcat com una andròmina de fusta de l'avi. Les picabaralles contínues per assumptes personals, la falta de cohesió interna del partit, un sector del qual col·laborava *sotto voce* amb el PSOE i l'altre amb el PP, no permetia cap política unitària ni tan sols de coordinació. UCD era un desgavell. El punt del no-retorn es va tocar quan Andalusia es va sentir injustament tractada en el mapa autonòmic i va exigir un referèndum per assolir la condició d'autonomia de primer ordre, el 28 d'octubre de 1980. Quan la regió es va veure abocada al règim autonòmic de la via lenta de l'article 143 de la Constitució, es desvetllà de sobte una consciència nacional, amb mobilització popular, que exigia l'anomenada «via ràpida». Aquesta mobilització, inspirada en un greuge comparatiu respecte del País Basc i Catalunya, obligà el Govern d'UCD a posar en marxa un referèndum esperpèntic, i a demanar l'abstenció i, per fi, a falsejar el resultat amb una norma *ad hoc* que mitigués la irritació andalusa (Clavero Arévalo, 1983). A partir d'aquest moment, la dreta tradicional de Fraga substituirà el pandemonium de la Unió de Centre Democràtic.

Per explicar l'evolució de la UCD que, en principi, es veia com la guia que duria Espanya a la democràcia, però que va fracassar, s'ha fet servir el model de democràcia *consocional* d'Arendt Lijphart (Huneuus, 1985). De fet, aquest procés de transició va estar presidit per una política de consens que va possibilitar l'aprovació de la Constitució, cosa més visible ja que, en la ponència constitucional, l'aplicació del model consocional era obligada perquè no era possible la del model majoritari ja que, si bé la UCD disposava d'una majoria, no tenia l'absoluta, necessària en les votacions.

En teoria, el centre és una curiosa ideologia sense un referent polític tangible mentre no es formulin els extrems davant els quals s'explicita. Tampoc no té un espai definit, car és un concepte molt fosc, políticament parlant (Duverger, 1981). Per això aquest corrent té una difícil articulació com a partit i, fins i tot, de vegades sucumbeix a la temptació antipolítica de la tecnocràcia. En el fons, la visió centrista és la cristal·lització de la consciència que es manifesta el 1976, quan es produeix l'enfrontament entre el primer Govern de la monarquia, d'Arias Navarro, i les forces de l'esquerra, en especial el sindicat Comissions Obreres, i queda clar que els uns no tenen prou força per imposar les seves reivindicacions al poder, però el poder tampoc no pot restaurar la situació anterior a la mort de Franco, malgrat que incrementi la repressió. Un *impasse* (Cotarelo, 1986) o l'esmentada «correlació de febleses» de Vázquez Montalbán (Lupe, 2019).

Particular atenció mereix aquí el renaixement del que a l'inici es va anomenar *regionalisme*, després *nacionalisme* i, per fi, *independentisme* o *separatisme*, segons la posició que s'adopti. ETA apareix amb l'assassinat de l'inspector Melitón Manzanas i, des d'aleshores, condiciona la política espanyola anterior i posterior a la Transició. El nacionalisme català abandona un parell d'aventures armades i s'articula amb nova força en les estructures socials i professionals en què sempre ho ha fet. Els moviments nacionalistes prendran embranzida amb l'elaboració de la Constitució de 1978, raó per la qual no hi ha lloc per tractar-les en aquest treball, però no es pot oblidar que, dins les condicions repressives de la dictadura, es van fer presents en els seus últims moments, com sempre que a Espanya s'obria una esperança de canvi, com ho van fer amb el Pacte de Sant Sebastià.

Per fer-nos càrrec d'un episodi que representi l'essència d'aquest règim tan atípic com una farsa, una mena de tirania zombi, n'hi ha prou amb una prova temporal de transferència de poders del cap d'Estat l'estiu de 1974. Com si es tractés d'un assaig teatral general, previ a l'obertura i un assaig *in articulo mortis*, de sobte, el juliol de 1974, el moribund dictador va patir el primer atac de la malaltia que el duria a la tomba i va caldre hospitalitzar-lo. Tot seguit, el príncep va accedir a la condició oficial de cap de l'Estat, però de manera provisional, a l'espera de si Franco se'n sortia o no: no era més que una regència. La figura d'un rei regent (ja no d'un príncep) era còmica. Palesava un capteniment d'un ostatge sota l'atent esguard de les autoritats, encarregades de controlar-lo. Un pas en fals i, tornat Franco a la vida (com va passar al cap de tres mesos), el seu nomenament com a hereu podria volar. Franco va continuar exercint la *plenitudo potestatis* que sempre havia exercit, mentre Joan Carles es passejava pels jardins de la Zarzuela del braç de la princesa Sofia i preparava la transició-transsubstanciació d'acord amb Laureà López Rodó i Adolfo Suárez. Durant aquesta mena d'interregne reial es va produir un episodi que deixa clar que la posició d'Espanya en la vida internacional era inexistent. L'estiu de 1974, aprofitant la situació d'interinitat produïda a Espanya, el rei del Marroc va ordenar la invasió del Sàhara mitjançant l'anomenada Marxa Verda. Joan Carles va volar a correuita cap a Al-Aaiun, en uniforme de capità general, per assegurar a la guarnició que els exèrcits d'Espanya els protegirien. Uns mesos després, Espanya evacuà la posició sense combatre i l'entregà als marroquins tot reclamant un referèndum d'autodeterminació en el seu antic territori.

BIBLIOGRAFIA

- ABELLA, Rafael (1978). *Por el imperio hacia Dios. Crónica de una posguerra*. Barcelona: Planeta.
- AREAL, Bárbara (2008). «El PCE y la Transición: balance de una derrota histórica». *Izquierda Revolucionaria*.
<<https://www.izquierdarevolucionaria.net/index.php/historia-teoria/5208-el-pce-y-la-ransicion-balance-de-una-derrota-historica-i-parte>>.
- AREILZA, José María de (1977, 1983). *Diario de un ministro de la Monarquía*. Barcelona: Planeta.
- (1983). *Cuadernos de la Transición*. Barcelona: Planeta.
- ATTARD, Emilio (1983). *Vida y muerte de UCD*. Barcelona: Planeta.
- BENEYTO, J. (1939). *El Nuevo Estado español. El régimen nacional sindicalista ante la tradición y los demás sistemas totalitarios*. Madrid-Cadis: Biblioteca nueva.
- CAMACHO, Marcelino (1991). *Confieso que he vivido*. Madrid: Temas de Hoy.
- CARRILLO, Santiago (1993). *Memorias*. Barcelona: Planeta.
- CILLÁN APALATEGUI, Antonio (1970). *El léxico político de Franco*. Saragossa: Imprenta Tipo-Línea, S.A.
- CLAVERO ARÉVALO, Manuel (1983). *España, desde el centralismo a las autonomías*. Barcelona: Planeta.
- (1986). «Reflexiones sobre la transición democrática»: A: AADD. *Sistemas electorales y representación política en Latinoamérica*. Madrid: Fundación Friedrich Ebert.
- (1992). «La transición española». A: COTARELO, Ramón [comp.]. *Transición y consolidación democrática en España*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- (1993). «La transición democrática». A: DE BLAS, Andrés; COTARELO, Ramón, i TEZANOS, José Félix [comps.]. *La transición democrática española*. Madrid: Sistema, 1989, 2a edició.
- (1994). «Visiones de la transición». *Revista del Centro de Estudios Constitucionales*, núm. 18, Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, maig-agost.
- (2011). *Memoria del franquismo*. Madrid: Akal.
- (2014). *Rompiendo amarres. La izquierda entre dos siglos. Una visión personal*. Madrid: Akal.
- (2015). *La desnacionalización de España de la nación posible al Estado fallido*. València: Tirant Lo Blanch.

- DUVERGER, Maurice (1981). *Los partidos políticos*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- DÍAZ SALAZAR, Rafael (1991). «Transición política y revolución pasiva». A: TRÍAS VEJARANO, Juan. *Gramsci y la izquierda europea*. Madrid: Fundación de Investigaciones Marxistas.
- DÍAZ, Elías (1987). *La transición a la democracia*. Madrid: Eudema.
- DOMÈNECH, Antoni (1987). «El juego de la transición democrática». A: *Arbor*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- EIROA SAN FRANCISCO, M. (2009). *Política internacional y comunicación en España. Las cumbres de Franco con jefes de Estado (1939-1975)*. Madrid: Ministerio de Asuntos Exteriores.
- ESLAVA GALÁN, Juan (2008). *Los años del miedo*. Barcelona: Planeta.
- FERNÁNDEZ CARVAJAL, Rodrigo (2005). «Voces para un diccionario de términos jurídicos». A: *Empresas políticas*. Múrcia: Sociedad de Estudios Políticos de la Región de Murcia.
- FERNÁNDEZ DE CASTRO, Ignacio (1961). *La demagogia de los hechos*. París: Ruedo Ibérico.
- (1966). *Teoría sobre la revolución*. Madrid: Taurus.
- FERNÁNDEZ DE LA MORA, Gonzalo (1976). *El Estado de obras*. Madrid: Doncel.
- FERNÁNDEZ RIQUELME, Sergio (s/d). «La democracia orgánica en España [1943-1967]: los teóricos y las ideas». Saragossa: Fundación Arbil.
<https://www.arbil.org/120demo.htm#_ftnref14>.
- FRAGA IRIBARNE, M. (1975). *El desarrollo político*. Barcelona: Bruguera.
- GALLEGO, F. (2008). *El mito de la transición. La crisis del franquismo y los orígenes de la democracia (1973-1977)*. Barcelona: Crítica.
- GALLEGO MÉNDEZ, María Teresa (1983). *Mujer, Falange y franquismo*. Madrid: Tecnos.
- GARCÍA FERRANDO, Manuel (1982). *Regionalismo y autonomía en España, 1976/1979*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- GARCÍA TREVIJANO, Antonio (1977). *La alternativa democrática*. Barcelona: Plaza y Janés.
- GIL, Vicente (1981). *Cuarenta años junto a Franco*. Barcelona: Planeta.
- GILMOUR, David (1986). *La transformación de España*. Barcelona: Plaza & Janés, 1986.
- GISCARD D'ESTAING, Valéry (1989). *Le pouvoir et la vie*. Tom I. París: France Loisirs.

- HERMET, Guy (1985) [1980]. *Los católicos en la España franquista*. Madrid: CIS. 2 vols.
- HERNÁNDEZ, F.; MERCADÉ, F. [comps.] (1986). *Estructuras sociales y cuestión nacional en España*. Barcelona: Ariel.
- HUNEEUS, Carlos (1985). *La Unión de Centro Democrático y la transición a la democracia en España*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- JEAMBAR, D.; RECAUTE, Y. (1990). *Elogio de la traición*. Barcelona: Gedisa.
- JIMÉNEZ BLANCO, Jossé, et al. (1977). *La conciencia regional en España*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- JULIÁ, Santos (1992). «Sociedad y política». A: TUÑÓN DE LARA, Manuel, et al., *Historia de España*. Vol. X. *Transición y democracia*. Barcelona: Labor.
- JUNQUERA, Natalia (2014). «Una plaza para el cura que presencié 1400 fusilamientos». *El País*. Madrid, 2-IV-2014.
- KAMINIS, Yorgos (1993). *La transition démocratique en Espagne et en Grèce*. París: Librairie Générale de Droit et Jurisprudence.
- LACASTA-ZABALZA, J. I. (2014). «Portugal y España: el “Estado de Excepción” por motivos financieros». A: *Homenagem ao prof. Doutor António José Vaelás Nunes / coord. per Luís Pedro Cunha, José Manuel Quelhas, Teresa Almeida*. Vol. 2, p. 1723-1752.
- LINARES SEIRUL-LO, Ángel Luis (2013). «El grupo “Tácito” en la Transición a la democracia». *Aportes, Revista de Historia Contemporánea*. Madrid, any XXVIII, núm. 83 (3/2013), p. 69-87.
- LINZ, Juan J. (1974). «Opposition to and under an Authoritarian Regime». A: DAHL, Robert A. *Regimes and Oppositions*. New Haven: Yale University Press.
- LÓPEZ ARANGUREN, José Luis (1968). *La juventud europea y otros ensayos*. Barcelona: Seix Barral.
- LÓPEZ NIETO, Lourdes (1988). *Alianza Popular: estructura y evolución electoral de un partido conservador (1976-1982)*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- LÓPEZ RODÓ, Laureano (1971). *Política y desarrollo*. Madrid: Aguilar.
- (1977). *La larga marcha hacia la Monarquía*. Barcelona: Noguer.
- (1990). «Los inicios del proceso institucional en los años 40 y la Ley Orgánica del Estado». A: *Anales de la Academia de Ciencias morales y políticas*, núm. 67, p. 287.

- LÓPEZ VILLAVERDE, Ángel Luis (2009). «La transición religiosa o eclesial en España». A: ORTIZ HERAS, Manuel [coord.]. *Culturas políticas del nacionalismo español*. Madrid: La Catarata.
- LUCAS VERDÚ, Pablo (1978). *La Ley para la Reforma política. Crítica jurídico-política de la Reforma Suárez*. Madrid: Tecnos.
- LUPE, Santiago (2019). «El cuento de la transición y la correlación de debilidades». Contrapunto.diario Izquierda.es. <<https://www.izquierdadiario.es/El-cuento-de-la-Transicion-y-lacorrelacion-de-debilidades>>.
- MAGALDI FERNÁNDEZ, A. (2021). «Coalición Democrática y las elecciones de 1979: la primera refundación de la derecha española». *Cuadernos de Historia Contemporánea*. Vol. 43, p. 253-277.
- MÍGUEZ, Santiago (1990). *La preparación de la transición a la democracia en España*. Saragossa: Universidad de Zaragoza.
- MONTERO Y GUTIÉRREZ, Eloy (1954). *El nuevo Concordato español*. Madrid: Imprenta Viuda Galo Sáez.
- MORÁN, Gregorio (1991). *El precio de la transición*. Barcelona: Planeta.
- MORODO, Raúl (1993). *La transición democrática española*. Madrid: Tecnos.
- ORTÍ BENLLOCH, Alfonso (1989). «Transición postfranquista a la Monarquía parlamentaria y relaciones de clase: del desencanto programado a la social tecnocracia transnacional». A: *Política y Sociedad*, núm. 2 (hivern). Madrid: Facultad de Ciencias Políticas y Sociología.
- PACK, Sasha D. (2006). *Tourism and Dictatorship: Europe's Peaceful Invasion of Franco's Spain*. Londres: Palgrave McMillan.
- PASTOR, Jaime (2012). *Los nacionalismos, el Estado español y la izquierda*. Madrid: La Oveja Roja.
- PASTOR, Manuel (1992). «La naturaleza del franquismo». *El Siglo de Europa*, núm. 59 (setembre-deseembre).
- PECES BARBA, Gregorio (1988). *La elaboración de la Constitución de 1978*. Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, 1988.
- PEÑARANDA, Juan María de (2017). *Operación lucero*. Madrid: Espasa-Calpe.
- POWELL, Charles T. (1991). *El piloto del cambio. El rey, la monarquía y la transición a la democracia*. Barcelona: Planeta.
- RINCÓN, Luciano (2011). *Nuestros primeros veinticinco años*. Barcelona: Planeta.
- RODRÍGUEZ ARAMBERRI, Julio (1979). «The Political Transition in Spain: An Interpretation». A: MILIBAND, R.; SAVILE, J. [eds.]. *The Socialist Register*. Londres.

- ROSTOW, Walt W. (1961). *Politics and the Stages of Economic Growth. A non-Communist manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- RUIZ, Fernando; ROMERO, Joaquín [comps.]. (1977). *Los partidos marxistas. Sus dirigentes/sus programas*. Barcelona: Anagrama.
- SESMA LANDRÍN, N. (2006). «Franquismo, ¿Estado de derecho? Notas sobre la renovación del lenguaje político de la dictadura durante los años 60». *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, núm. 5, p. 45-58.
- SILVA MUÑOZ, Federico (2019 [1993]). *Memorias políticas*. Barcelona: Planeta.
- SIMÓN TOBALINA, Juan Luis de (1981). *El Estado autonómico y sus matices federales*. Madrid: Instituto de Estudios Locales.
- SOLÉ TURA, Jordi (1974). «Pròleg». A: POULANTZAS, Nicos. *Sobre el Estado capitalista*. Barcelona: Laia.
- UTRERA MOLINA, José (1989). *Sin cambiar de bandera*. Barcelona: Planeta.
- VÁZQUEZ MONTALBÁN, Manuel (2004). *Los demonios familiares de Franco*. Barcelona: Diario Público.
- VIDAL BENEYTO, José (1977). *Del franquismo a la democracia de clase*. Madrid: Akal.
- (1978). «El año político: la clase dominante y la sustitución del franquismo». A: *Anuario económico y social de España, 1977*. Barcelona: Planeta.
- WALTERS, Vernon (1978). *Misiones discretas*. Barcelona: Planeta.
- WHITAKER, Arthur P. (1961). *Spain and Defense of the West: Ally and Liability*. Nova York: Harper & Brothers.